

**O‘ZBEKISTON HUDUDIDA OZODLIK DAN MAHRUM QILISHGA
MUQOBIL JAZOLARGA OID NORMALARINING RIVOJLANISHI TARIXI**

E.Tilevov – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ НОРМ О ШТРАФАХ В КАЧЕСТВЕ АЛЬТЕРНАТИВЫ ЛИШЕНИЮ
СВОБОДЫ НА ТЕРРИТОРИИ УЗБЕКИСТАНА**

Е.Тилеуов – *доктор философии педагогических наук, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF NORMS ON PENALTIES ALTERNATIVE
TO DEPRIVATION OF LIBERTY IN THE TERRITORY OF UZBEKISTAN**

E.Tilevov – *Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: mustaqillik, jinoyat, jinoyatchilik, voyaga etmaganlar, ozodlikdan mahrum qilish, jazo, jazo turlari.

Rezyume. Maqolada O‘zbekiston xududida mustaqillikgacha va mustaqillik davrlarida ozodlikdan mahrum qilishga muqobil jazolarga oid normalarning qo‘llanilishi va rivojlanish tarixi tahlil qilingan.

Ключевые слова: независимость, преступность, преступность, несовершеннолетние, лишение свободы, наказание, виды наказаний.

Резюме. В статье анализируется история применения и развития норм, касающихся наказаний, альтернативных лишению свободы, на территории Узбекистана до и в период независимости.

Key words: independence, crime, juvenile delinquency, deprivation of liberty, punishment, types of punishment

Summary. The article analyzes the history of the application and development of norms on alternative punishments to imprisonment in the territory of Uzbekistan before and during independence.

Kirish. Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi huquqiy davlat qurish, yangi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy tizimni shakllantirish va jamiyat hayotini tubdan o‘zgartirib yuborish davriga kirdi. Jinoyat-huquqiy siyosat ushbu o‘zgarishlarga o‘z vaqtida javob berishi kerak edi.

Ko‘rib chiqilayotgan davrda jinoyat va jazo institutlarini takomillashtirish uchun quyidagi asosiy vazifalarni bajarish zarur edi:

- milliy qonunchilikni, xususan jinoyatchilik va jazo institutlarini, zamonaviy demokratik huquqiy davlatda qabul qilingan alohida himoyalangan ijtimoiy qadriyatlar ierarxiyasiga muvofiqlashtirish, amaldagi jinoyat va jazo institutlarining mavjud kriminogen ahvol bilan muvofiqligini aniqlash, bu mazkur institutlardagi bo‘shliqlarni to‘ldirish va o‘sib borayotgan jinoyatchilik to‘lqiniga qarshi kurashish uchun yangi huquqiy normalarni qabul qilish yo‘li bilan amalga oshirilishi mumkin edi; ushbu harakatlar zarurati respublika mustaqillikka erishgandan so‘ng va 1992-yilda O‘zbekiston Respublikasining yangi Konstitutsiyasi qabul qilinishi vaqtida sezilgan edi;

- jazo instituti bilan bog‘liq normalarni isloh qilish sohasida yuridik javobgarlikning alohida toifalar bo‘yicha tayinlanishini qaytpa ko‘rib chiqish, og‘ir va o‘ta og‘ir jinoyatlarni sodir etish, takroriy va residiv jinoyat sodir etish uchun jazolarni kuchaytirish zarur bo‘lgan edi. Shuningdek, bunday jinoiy xatti-

harakatlarni sodir etgan shaxslarga nisbatan ularga nisbatan o‘ta qattiq munosabatni talab qilmaydigan jazo va boshqa jinoyat-huquqiy xarakterdagi choralarni belgilash, shuningdek, jinoyati uchun pushaymon bo‘lgan shaxslar va jinoyatlarning ochilishiga hissa qo‘shgan shaxslar nisbatan maqbul munosabatni o‘rnatish lozim edi;

- jinoyatchilik va jazo institutlarini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish va ularni takomillashtirish;

- xorijiy mamlakatlarda ushbu muassasalar normalarini ishlab chiqishda ilg‘or tajribalardan foydalanish.

Jinoyat va jazo institutlari, xususan, jinoyat qonunchilikni tubdan isloh qilishning ijtimoiy zarurati, 1959-yilgi O‘zbekiston SSR Jinoyat kodeksining ancha eskirganligi bilan bog‘liq edi. Uning ko‘plab qoidalari Respublika Konstitutsiyasi normalariga, xalqaro-huquqiy normalarga va bozor iqtisodiyoti tushunchasiga mutlaqo zid bo‘lgan edi.

Xalqaro hamjamiyatga qo‘shilishi tufayli O‘zbekistonda o‘lim jazosini bekor qilish muammosi keskinlik oldi. 1958-yilgi Sovet Ittifoqi va ittifoqdosh respublikalarning jinoyat qonunchiligi Asoslarida o‘lim jazosi jazo tizimiga kiritilmagan, ammo jinoiy jazoning favqulodda va vaqtinchalik chora sifatida mustaqil moddada ajratib ko‘rsatilgan edi (22-modda). Asoslarda Vatanga xiyonat, josuslik, diversiya, terroristik harakat, banditizm va og‘irlashtiruvchi

holatda qasddan odam o'ldirish uchun o'lim jazosi nazarda tutilgan edi. Asoslarda Sovet Ittifoqi qonunchiligida nazarda tutilgan holatlarda urush paytida yoki jangovar vaziyatda boshqa o'ta og'ir jinoyatlar uchun o'lim jazosini tayinlash imkoniyati ham belgilangan edi.

1959-yilgi O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksida turli davrlarida, xalqaro qonunchilik amaliyotiga zid ravishda, boshqa, inson hayotiga tajovuz qilmaydigan jinoyatlar, xususan, valyuta operatsiyalari qoidalarini buzganlik uchun, davlat kooperativi yoki jamoat mulkini to'vlamachilik yo'li bilan talon-taroj qilganlik uchun (reket), pora olganligi uchun ham o'lim jazosi mavjud edi.

Avvalgi jinoyat qonunchiligida insoniyat tinchligi va xavfsizligiga qarshi jinoyatlar (tajovuzkor urush, genotsid, agressiya va boshqalar) uchun javobgarlik belgilangan normalar mavjud bo'lmagan.

Qonunchilikda nazarda tutilgan sanksiyalar bilan sodir etilgan jinoyatlar ijtimoiy xavflilik xususiyati va darajasi o'rtasidagi nomuvofiqlik bor edi, belgilangan ko'plab jazo turlari jinoyat qonunchiligi, odil sudlov, insonparvarlik, fuqarolarning qonun oldida tengligi va boshqa tamoyillari nomuvofiq edi.

O'zbekiston Respublikasining 1994-yilgi Jinoyat kodeksida, avvalgi qonunlardan farqli o'laroq, jinoyat va jazo institutlari normalari bilan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishni yanada kengroq va to'liq ta'minlagan edi.

Eski kodeksdagi jinoyat va jazo institutlari bilan bog'liq ko'plab normalar yangi Jinoyat kodeksiga kiritilmagan edi, chunki ular "o'lik" normalar sifatida tartibga soluvchi ma'nosini yo'qotgan ma'naviy eskirgan edi. Shu bilan birga, Jinoyat Kodeksiga jinoyatchilik va jazo institutlarida mavjud bo'lgan bo'shliqlarni to'ldiradigan ko'plab mutlaqo yangi jinoyat-huquqiy normalar kiritildi. Boshqa tomondan, ushbu normalar jinoyatlar va jazolar bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish doirasini sifat va miqdor jihatdan kengaytiradi.

Qabul qilingan kodeks avvalgi barcha shu kabi qonun hujjatlariga nisbatan o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. 1994-yilgi Jinoyat Kodeksi jinoyat va jazo institutlarining quyidagi konseptual g'oyalarini aks ettiradi.

Avvalo, mazkur kodeks avvalgilaridan farq qiladi, chunki u asos sifatida butunlay yangi boshlang'ich tamoyillarni oladi, ya'ni qonun chiqaruvchi eski mafkurani rad etadi va yangi mafkurani tan oladi, ya'ni umuminsoniy qadriyatlarning sinfiy qadriyatlardan ustunligini tan oladi.

Jinoyatchilik va jazo institutlarida mavjud kamchiliklar bartaraf etildi. Bu jinoyat huquqini tartibga solish sohasini kengaytirish va chuqurlashtirish uchun asos bo'lgan ko'plab yangi normalar, institutlar va subinstitutlar yaratilishi bilan tasdiqlanadi. Bu fikrni Jinoyat kodeksiga yuzdan ortiq

yangi huquqiy normalar kiritilganligi tasdiqlaydi. Ushbu huquqiy normalarning har birining orqasida ma'lum qonunchilik novellalari mavjud edi.

Ko'rib chiqilayotgan huquqiy hujjatning yana bir yutug'i shundaki, jinoyat qonunchiligining barcha normalarida eng muhim prinsipi o'z aksini topgan – yuridik javobgarlikni differentsiatsiya qilish, shu bilan to'rtta toifadagi jinoyatlar – ijtimoiy xavflilik darajasi kam, uncha og'ir bo'lmagan, og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar belgilangan.

Jinoyat kodeksining afzalligi, shuningdek, moddiy zarar yetkazish natijasida kelib chiqadigan "ancha" va "ko'p" kabi ba'zi baholash xususiyatlarini kodeksda qat'iy belgilash to'g'risidagi qoidalarda namoyon bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiy-qiyosiy va tahliliy tadqiqot metodlariga asoslangan. Maqolada O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Prezident farmonlari, qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining o'ziga xos jihatlari, Jinoyat qonunchiligini, umuman, jinoyatchilik va jazo institutlari, MDHga a'zo davlatlar uchun Jinoyat kodeksi modeli normalari bilan bog'liq hujjatlar tahlil qilindi.

Adabiyotlar tahlili. "Mustaqil taraqqiyot yillarida, - deydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev, - Konstitutsiyamiz yurtimizda huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati, erkin bozor munosabatlari va xususiy mulk ustuvorligiga asoslangan iqtisodiyotni qurish, xalqimiz uchun tinch, obod va farovon hayot barpo etish, O'zbekistonning xalqaro maydonda munosib o'rin egallashida mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilmoqda" [1].

Shunga ko'ra, Jinoyat kodeksida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qoidalaridan kelib chiqqan holda, respublika ishtirokchilik qilgan shartnomalar va konvensiyalardagi xalqaro huquq normalari va qoidalarining ustuvorligi belgilandi.

Ammo shuni ta'kidlash joizki, mazkur Jinoyat kodeksida sovet davrida shakllangan jazo siyosati davom etgan - bu bir tomondan, og'ir jinoyatlar va residiv jinoyat sodir etishda og'ir jinoiy javobgarlikni ko'zda tutish belgilangan.

Xullas, ko'rib chiqilayotgan jinoyat qonunida jinoyat va jazo institutlariga xos bo'lgan barcha eng yaxshi institutlar saqlanib qoldi va shu bilan birga, ko'p jihatdan bu haqiqatan ham yangi huquqiy hujjat edi. Uning qabul qilinishi va amal qilishi mustaqillikka erishilgan davrdan so'ng jamiyatimiz va davlatimiz ilk rivojlanishi davrida hukm surgan qonunsizlik va jinoyatchilik o'sishini bartaraf etishga asos bo'ldi. 1994-yilgi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining yuqoridagi o'ziga xos jihatlari ushbu qonunchilik akti o'z vaqtida mamlakatda jinoyatchilik va jazo institutlarini rivojlantirish yo'lida juda katta qadam bo'lganligini va respublikaning

chinakam demokratik, huquqiy davlat sifatida shakllanishi jarayonida ulkan rol o'ynaganligini tasdiqlashga asos beradi.

Ushbu davrda amaldagi Jinoyat kodeksidagi bo'shliqlar ham aniqlandi. Bu borada L.L.Kruglikovning yozishicha, har qanday, hatto eng mukammal qonun ham bo'shliqlarga "mahkum" - agar uni qabul qilish paytida bo'lmasa, keyinroq ular baribir paydo bo'ladi" [2:72-76].

Jinoyat qonunchiligini, umuman, jinoyatchilik va jazo institutlarini takomillashtirish jarayoni kelgusida ham davom etadi, chunki huquqni qo'llash amaliyoti uning kamchiliklari va bo'shliqlarini ochib beradi. Jamiyat taraqqiyotining o'zi, ayniqsa dunyodagi o'zgaruvchan jinoyatchilik qonun chiqaruvchidan bunga tezda javob berishni va ularga qarshi turishni talab qiladi. Qonunchilik samarali ta'sir ko'rsatishi va o'sib borayotgan jinoyatchilik to'loqiga qarshi turishi uchun u barqaror bo'lishi kerak va buning uchun uni doimiy ravishda takomillashtirish zarur.

Jinoyat kodeksiga jiddiy o'zgartirish va qo'shimchalarning kiritilishi jahon hamjamiyatining zamonaviy rivojlanish davrida o'lim jazosidan foydalanish asta-sekin cheklanib borishi bilan bog'liq edi. 2008-yil 1-yanvarda O'zbekiston ushbu jazo turi bekor qilinganligini e'lon qilgan.

Shuningdek, ushbu kodeksga yangi jazo turi - "umrbod ozodlikdan mahrum qilish" kiritilgan, bu MDHga a'zo davlatlar uchun Jinoyat kodeksi Modeli normalaridan kelib chiqqan. Unda o'lim jazosidan foydalanishni qisqartirish uchun jazoni og'irlashtiruvchi holatlarda inson hayotiga qasddan tajovuz qilganlik uchun jazo sifatida umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosini milliy kodekslarda belgilash tavsiya etilgan, biroq faqat favqulodda jazo chorasi sifatida.

Tahlil va natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yangi Jinoyat kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar ko'p hollarda quyidagi sabablarga ko'ra kiritilgan:

a) xatolarni tahririy tuzatish zarurati tufayli; b) jazo samaradorligini oshirish, ozodlikdan mahrum qilishning ulushini yanada kamaytirish va ushbu jazo turi bo'yicha sudlanganlar sonini kamaytirish maqsadida; v) Jinoyat kodeksining ayrim normalarini xalqaro huquq normalariga muvofiqlashtirish; g) jinoyat qonunchilik vositalarining terroristik xarakterdagi jinoyatlar va aholi sog'lig'iga qarshi jinoyatlar bilan kurashish samaradorligini oshirish maqsadida ayrim jinoyatlarni kriminallashtirish (masalan, Jinoyat kodeksi terroristik xarakterdagi jinoyatlar, prekursorlarni noqonuniy ishlab chiqarish, tayyorlash, qayta ishlash, olish, saqlash, tashish yoki jo'natish va boshqa); d) tadbirkorlik, bank, soliq, bojxona va boshqa faoliyatni amalga oshiradigan huquq tarmoqlarining qonunchilik bazasini yangilanishi sababli iqtisodiy, jinoyatlar uchun javobgarlik normalarini takomillashtirish.

Shuni ta'kidlash kerakki, 1994-yilgi Jinoyat kodeksi qabul qilinganidan keyin 100 dan ortiq qonunlar qabul qilinib, unga yuzlab o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Ularning barchasi, shubhasiz, muhim va zarurdir. Qayerdadir bo'shliqni to'ldirish kerak edi, qayerdadir iborani aniqroq tuzish, nomaqbul atamani almashtirish, jinoyatchilik doirasini kengaytirish yoki toraytirish, qaerdadir jinoiy jazoni kuchaytirish yoki yengillashtirish va hokazo. Qonun chiqaruvchining ishi ushbu yo'nalish davom etadi, ammo jinoyat qonunchiligini takomillashtirish uchun tub choralar ko'rish zarur. Huquqiy tahlilchilarning vazifasi, boshqa narsalar qatorida, ushbu masala bo'yicha o'z takliflarini aniq va lo'nda shakllantirishdir.

2016-yildan O'zbekiston davlatining va huquqining yangi taraqqiyot davri boshlandi. Bugungi kungacha amaldagi Jinoyat kodeksiga qo'shimcha va o'zgartirish kiritish orqali moslashtirish tendensiyasidan voz kechildi. Hozirda yangi Jinoyat kodeksi loyihasini ishlab chiqish uchun hukumat komissiyasi tuzildi, loyiha ishlab chiqilib, keng muhokama qilinmoqda.

Jinoyat kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishga qaratilgan ko'plab qonunlar qabul qilinganiga qaramay, unda hanuzgacha talaygina kamchiliklar mavjud bo'lib, ular jinoyat qonunchilikni to'liq qayta qurishni talab qilgan.

Amaldagi kodeks, kiritilgan ko'plab o'zgartirish va qo'shimchalarga qaramay, endi jinoyatchilikka qarshi kurashning zamonaviy ehtiyojlariga va zamonaviy chaqiriqlariga javob bermaydi. Ayni paytda Hukumat ishchi guruhi a'zolari tomonidan kodeks loyihasi tayyorlangan va mutaxassislar dastlabki qayta ko'rib chiqish va muhokama qilish bosqichida. Umid qilamizki, yangi Jinoyat kodeksining qabul qilinishi jinoyatchilik va jazo institutlarining rivojlanish tarixida yangi sahifalarni ochadi.

A.Ismayilovning "O'zbekistonda demokratik huquqiy davlat, ya'ni haqiqiy erkin fuqarolar jamiyati qurishimiz uchun yuqoridagi umumbashariyat davlat qurilishi tajribasidan tashqari, o'zimizning sharq davlat qurilishi tajribalaridan ham keng foydalanishimiz kerak"ligi haqidagi fikriga [3:250-259] qo'shilamiz. Shuning uchun, ushbu paragrafda o'tkazilgan tarixiy-huquqiy o'rganishning ilmiy natijalari bo'yicha quyida beriladigan xulosalarimiz, yangi Jinoyat kodeksi loyihasini puxta va sifatli ishlab chiqilishida foyda beradi, degan fikrdamiz.

Ayrim turdagi jazolarning samaradorligini oshirish maqsadida ularni modernizatsiya qilish jinoyat va jazo institutlarini takomillashtirishning asosiy yo'nalishi hisoblanadi. Jinoyat kodeksining jazo instituti bilan bog'liq bo'lgan bir qator, masalan, jinoyatlar jami va hukmlar jami bo'yicha jazo tayinlash, tugallanmagan va ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlash kabi muvaffaqiyatli novellalari bilan birga,

afsuski, qamoq va ozodlikni cheklash shaklida jazo choralarini qo'llash zamonaviy standartlarga muvofiq bo'lishi hozircha o'z tasdig'ini topmadi.

Biz qamoq tarzidagi jazoni chiqarilganligi shoshilinch bo'ldi deb hisoblaymiz va ushbu turdagi jazoni mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi yaxshilanishlarni hisobga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida tiklashni taklif etamiz. Respublikada qamoq uylarini qurish masalasini ko'tarish to'g'ri bo'lar edi va qamoq uylari yaratilishidan oldin tegishli jazoni ijro etishning boshqa turlaridan foydalanish mumkin, masalan, "uy qamog'i" shaklida.

Jinoiy jarimalarni ijro etilishini ta'minlash ham muhim muammo hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi qabul qilinganida, jarima asosan ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazolarga, uncha og'ir bo'lmagan va og'ir jinoyatlar uchun ozodlikdan mahrum qilishga muqobil jazo turi

bo'lishi mumkinligi ko'rsatilgandi. Ammo, Jinoyat kodeksda belgilangan jarima miqdori (bazaviy hisoblash miqdorining besh baravaridan olti yuz baravarigacha [4] aholining o'rtacha daromadidan ancha yuqori, bu esa uning qo'llash samaradorligiga to'siq bo'lmoqda. Darhaqiqat, ushbu jazo turini aksariyat mahkumlarga tatbiq etish shunchaki jazoni maqsadlariga erishishga yo'l qo'ymaydi, shu sababli qonun chiqaruvchidan belgilangan jazolarning samaradorligini oshirish uchun jarimaning miqdorini har bir modda bo'yicha qayta ko'rib chiqish va asosan iqtisodiy jinoyatlar uchun belgilash talab qilinadi.

Xulosa. Albatta, yuqorida keltirilgan o'zgartish va qo'shimchalar kiritilishi bilan jinoyatchilik va jazo institutlarini takomillashtirish masalalari tugamaydi, ammo yangi Jinoyat kodeksi qabul qilinishidan oldin ular ushbu hujjatning samaradorlikni oshirishga yordam beradi deb umid qilish mumkin.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. / “Халқ сўзи”. 6.12.2016 й.

2. Кругликов Л.Л., Климцева О.Ю. К вопросу о пробелах в уголовном праве и путях их преодоления. // Государство и право на рубеже веков. – Москва: «Спарк», 2001. - С. 72-76

3. Исмаилов А.. Қадимги Ўзбекистон ҳудудида ҳуқуқий давлатчилик ғояларининг амалга ошиши. // Academic research in educational sciences VOLUME 1 | ISSUE 4 | 2020 250-259-6.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 17 августдаги ПФ-6279-сон Фармони билан 2021 йилнинг 1 сентябридан бошлаб Ўзбекистон Республикаси ҳудудида базавий ҳисоблаш миқдори — ойига 270 000 сўмни ташкил этади.